

Геннадій Васильчук (Запоріжжя)

**ВИВЧЕННЯ “РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ” 20-30-х років
XX ст. СУЧАСНИМИ РОСІЙСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Пострадянська історіографія соціально-політичного та економічного розвитку суспільства 20-30-х рр. XX ст. в СРСР, долаючи теоретично-методологічну “кризу”, запозичила модерні методи і підходи наукового пізнання, якими давно користуються західні соціологи, політологи, культурологи, історики. Російські суспільствознавці, починаючи з першої половини 90-х рр. XX ст., взяли на озброєння теорію модернізації, яка визріла на Заході ще у 70-х рр., а також концепцію представників “тоталітарної школи”. Вони не претендують на статус універсальної теорії, але забезпечують нове бачення історичного процесу.

Об’єктом нашого дослідження є сучасний історіографічний дискурс в Росії, тобто його концептуальні особливості та проблемно-тематичні пріоритети, а предметом історично-теоретичні тлумачення повсякденності радянського суспільства 20 – 30-х рр. Отже, враховуючи їх інноваційність, маємо з’ясувати насамперед теоретичні підвалини та конкретно-історичні напрямки наукових розробок російських учених, виявити періодизацію історіографії проблеми.

Дослідники соціальної історії виокремлюють вплив західної соціології на формування теоретичних основ історичного дослідження повсякденності. Одні називають Ф.Броделя¹, праці якого позначилися на історико-антропологічних розвідках російських істориків, інші згадують представників феноменологічного напрямку німецької соціології першої половини XX ст. – Е.Гуссерля, А.Шютца, Т.Лукмана, П.Бергера, Г.Гарфінкеля². Їхні праці становлять загальнотеоретичну базу дослідження історії повсякденності, а їх самих можна віднести до засновників методу мікроісторії життєдіяльності соціальних груп, особистостей, окремих територіальних одиниць тощо. Питання новизни має, на нашу думку, теоретичний контекст. Структура повсякденності, яка є набагато ширшою від самого поняття “повсякденність”, охоплює соціо-побутові і культурно-ментальні основи життєдіяльності людини, які досліджувалися істориками, етнографами у XIX ст., не акцентуючи уваги на теоретизуванні проблеми. У 70 – 80-х рр. XX ст. радянська історіографія намагалася показати історію повсякденного життя соціальних груп та класів, застосувавши термін “спосіб життя”, але обмежившись його соціалістичним змістом³. Предметом дослідження були – побут, сім’я, дозвілля, культура, які загалом відповідають ознакам

повсякденності, але їх висвітлення відбувалося в контексті політичної, навіть не соціальної історії.

Ключовим словом є поняття “повсякденність”, але існує безліч його тлумачень, тому, на думку російської дослідниці М.С.Жулевої, єдиної і визнаної дефініції немає⁴. Зміст поняття “повсякденне життя” і предмет “історії повсякденного життя”, вважає вона, є “об’єктом наукового теоретизування” суспільствознавців, а історики мають справу з конкретними явищами. Вони розглядають приватне життя людей, домашній побут і побут соціальних груп, сімейні і трудові відносини, історію побуту, тобто матеріального і культурного середовища, де відбувається задоволення потреб. Історія повсякденності, за її словами, це історія рядових учасників історичного процесу. “Структури повсякденності”, – наголошує дослідниця з Росії, – охоплюють все те, з чого складається життя людини: її становище, потреби (харчування, житло, одяг, медицина) та можливості їх задоволення”⁵. До повсякдення вона зараховує також “взаємовідносини, вчинки, ідеали, звичаї і традиції, ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікації”⁶. Поняття і явище “повсякденність” стосується також “ментальних стереотипів” (думки, переживання, ідеали, норми, звички тощо).

Досліджуючи методологічні аспекти історії вивчення повсякденності, Ж.О.Абрегова звернула увагу на понятійно-термінологічну строкатість, характерну для низки праць істориків. Вони використовують різні тлумачення: “повсякденне життя”, “повсякденне людське буття”, “життєвий світ”⁷. На її думку історія повсякденності є традиційною для історіографії науковою проблемою, яка досліджується безсистемно. Визначення повсякденності істориками вирізняються конкретикою, які стосуються реальних процесів, відтак є перехідними від теорії до практики історичного дослідження. З точки зору теорії, як свідчить аналіз сучасних монографічних та дисертаційних праць російських істориків, історія повсякденності є “мікрорівнем соціальної системи”⁸. Для О.К.Бондарева “повсякденність – це проза життя”⁹, а для відомого російського історика Ю.А.Полякова “історія – це повсякденне життя, обернене у минуле”¹⁰.

Історичний аспект вивчення історії повсякденності радянського суспільства 20-30-х рр. започатковано наприкінці 80-х рр., коли історики намагалися показати соціальні аномалії розвитку радянського суспільства¹¹. Вони висвітлювали повсякденне життя так званих маргінальних груп суспільства (повій, безпритульних дітей і дорослих, алкозалежних тощо), не вдаючись до теоретизування. Зміна історіографічної ситуації в Росії, яка склалася внаслідок демонтажу

марксистської монометодології, сприяла міждисциплінарним дослідженням та взаєминам. На початку 90-х рр. з'явилися дослідження соціологів та філософів¹², які активізували розробку істориками відповідного понятійного апарату науково-історичних досліджень. У 1994 р. побачила світ стаття ленінградської дослідниці Н.Б.Лебіної¹³, яка стосувалася соціальних аномалій повсякденного життя міського населення, тобто конкретних питань – пияцтва, проституції, безпритульності. Наступного року вийшов збірник матеріалів наукової міжнародної конференції, присвячених виключно проблемам російської повсякденності у 1921 – 1941 рр.¹⁴ Вони розділені за двома тематичними розділами: формування нового способу життя людей та повсякденність в економіці. До першого потрапили доповіді Л.С.Тарасевич, Б.А.Старкова про конформізм і російську повсякденність, С.О.Шинкарчука про відображення політичної кон'юнктури у повсякденному житті, В.Г.Афанасьєва про працю, життя і побут спепереселенців на підприємствах Сибіру, Я.В.Соколова про формування менталітету радянських громадян, до другого – розвідки О.К.Бондарєва про радянську повсякденність першої половини 20-х рр. у контексті зовнішньоекономічної справи, М.М.Козлова про селянські повсякденні турботи, І.І.Єлісеєва про статистичний вимір повсякденності, О.І.Муравйова про радянську повсякденність 20-40-х рр. і підприємництво, О.М.Ігнат'єва про регулювання багатокладної економіки в умовах перехідного періоду, В.Є.Єсіпова про повсякденність економіки Росії, Е.А.Стеблєва про економіку російської повсякденності. Не вдаючись до аналізу змісту матеріалів, які фактологічно стосуються переважно Росії, виокремимо деякі теоретичні аспекти. Конференція започаткувала наукову легітимність терміну "радянська повсякденність", а також визначилася стосовно її структури – побут, проституція тощо. Інноваційним є застосування поняття "повсякденність економіки", яке розкриває соціально-економічний вплив державної політики цін на життя людей, а словосполучення "економіка російської повсякденності" має відношення до харчування робітників, зарплати, карткової системи, доходів населення. Стаття Б.О.Єр'оміна висвітлювала проблеми ринку праці, відтак безробіття в містах і відповідного укладу життя¹⁵. Цікавою є постановка питання про вплив імпорту на повсякденне життя, особливо побут людей, а загалом конференція засвідчила початок формування самобутнього напрямку в історіографії соціальної історії радянського періоду 20–30-х рр.

У 1996 р. Інститут порівняльної політології РАН видав колективну роботу, розділи якої висвітлювали російську повсякденність з точки зору політичної культури¹⁶. Книга має важливе загальнотеоретичне значення для дослідження повсякденності. Вона розкриває методологію вивчення звичних і нетрадиційних форм життя соціуму. Стосовно радянської

повсякденності зазначається, що авторитарний режим не скасував усталених форм приватно-сімейного життя, а колективістські установки довго і суперечливо приживалися. Історики досліджували діяльність громадських організацій, у тому числі і російські¹⁷, але в контексті теорії тоталітаризму і частково громадянської історії. Майже ніхто з них не наважився показати взаємини активу сільської ради та компартійного осередку в межах села, а вони були доволі суперечливими. Автори розділів порушили декілька приципових проблем дослідження повсякденності: загальносоціальні орієнтації і норми міжособистих відносин, індивідуального мікросередовища та самоідентичності людини, публічного і приватного життя, протиставлення закону і звичаю, відносин держави і суспільства, стереотипів групової моралі в колгоспах та в общині, соціальної самотності.

Історія повсякденності радянської епохи, якщо покликатися лише на праці інноваційного спрямування з даної проблеми, заявила про себе переважно упродовж другої половини 90-х рр. Формування історіографії започаткували праці з історії повсякденного життя міста, автором яких є доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету економіки і фінансів Н.Б.Лебіна. У 1997 р. вона опублікувала великий розділ колективної монографії про повсякденне життя у 20–30-х р.¹⁸, а через два роки індивідуальну монографію¹⁹. Чотири розділи її ґрунтовної праці висвітлюють традиційні аномалії та їх радянську специфіку (пияцтво, злочинність, проституцію, смерть та обряди поховань), інверсії норми і патології (“безбожний побут”, нова релігія, комунальний уклад життя), пряме нормування повсякденності (будинки, одяг), непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). Соціальні норми – це межа поведінки, тобто норми моралі, звичаї, традиції, сила звички, стереотипи поведінки, які дослідниця простежує на прикладі повсякденного життя радянського міста. Вона відповідає на запитання: що вважалося нормальним, а що ненормальним для радянського суспільства 20–30-х рр. До середини 80-х рр., на її думку, історики писали про соціальні аномалії, але як про “пережитки капіталізму” у свідомості людей²⁰. Новизною вирізняється розділ про “квартирний переділ”, тобто про “комунальну повсякденність” мешканців багатоквартирних будинків, про ущемлення прав колишніх власників квартир, про їх дивну соціалізацію, про синдром “доносительства”. Структура повсякденності, яку обрала Лебіна за предмет дослідження, має функціональне спрямування, а не статичне висвітлення простого побуту, що є характерним для більшості сучасних праць. Вживання спиртних напоїв, як зазначає дослідниця, можна розглядати як соціальну аномалію, а з другого боку як складову “культурно-антропологічного процесу, народну

традицію, дозвілля”, тобто ритуал, що мав виразний “національний і соціо-культурологічний характер”²¹. За допомогою теоретично-методологічної дихотомії “норма-аномалія” вона показує суперечливе явище соціальних відносин міського населення – проституцію²².

Повсякденне життя радянських міст стало предметом дисертаційних досліджень С.Є.Паніна²³. Перший розділ його дисертації висвітлює споживання спиртних напоїв, наркотиків населенням міст Пензенської губернії, поширення пияцтва, державну політику боротьби з пияцтвом, другий розкриває проституцію “як соціокультурне явище”, третій показує кримінальну ситуацію в містах і боротьбу з нею. Дисертація М.С.Жулевої, яка присвячена вивченню повсякденності міського населення Кургана, стосувалася переважно соціально-демографічного аспекту: зовнішнього обліку міст, їх комунікацій, демографічної характеристики, сімейно-шлюбних відносин, взаємин поколінь, виховання дітей, житла, бюджету сімей, зарплати робітників, медичного обслуговування, дозвілля, масових форм культурного життя, свят, а також девіантних форм повсякдення людини.

Дві книги Г.В.Андреевського, які мали однотипу назву²⁴, виявилися не академічним дослідженням повсякденного життя москвичів періоду 20–40-х рр. ХХ ст., а спогадами та літературно-публіцистичним викладом історичних подій та явищ. Він пише про життя поетів, мешканців “комуналок”, про мораль і право, про трамвай, про побут тих років.

Історико-демографічний аспект життєдіяльності міської сім’ї в Росії, у тому числі і протягом першої половини 20-х рр., є ключовим в індивідуальній монографії Н.А.Араловец²⁵. З шести розділів книги, два припадає на 1921 – 1926 рр. Так, у п’ятому розділі “Нові явища шлюбу міського населення” показано соціальні цінності сім’ї, дошлюбні взаємини, обряд шлюбу, національно-змішані шлюби, проаналізовано Кодекс законів про сім’ю, шлюб та піклування за 1926 р., а в шостому трасформацію міської сім’ї – її кількісний склад, дітонародження, розлучення, смертність міського населення, соціальні умови життя, сімейні відносини. Книга побудована на матеріалах переписів населення 1897 та 1926 років, тому вирізняється ґрунтовністю статистичних відомостей про норми і соціальні аномалії повсякденного життя міської родини. Вона залишалася традиційною, де переважав патріархально-авторитарний тип відносин, а пануючою формою була “проста і малодітна сім’я”²⁶. Шлюб брали в межах однієї соціально-станової групи, релігійної общини, національності, а міжнаціональних шлюбів було мало. Фактологічно книга стосується РСФРР, але за змістом та висновками вона має науково-пізнавальне значення для співставлення з іншими регіонами, у тому числі з повсякденністю міського населення УСРР 20-х рр.

Складовою частиною структури повсякденності 20–30-х рр., судячи з проблемно-тематичних пріоритетів історіографії, є тема проституції та побутової злочинності. Їх висвітленню присвячено статті соціологів та істориків – І.О.Голосенка, Н.Б.Лебіної, В.В.Нікуліна, Т.В.Царевської²⁷. Характерною ознакою цих проб є виокремлення соціальних аномалій в якості аргументу про утопічність остаточного їх подолання в умовах радянської системи влади. ореол новизни зумовлений гостротою постановки самої проблеми соціальних аномалій в контексті формування і функціонування радянського способу життя суспільства, тобто їх наявність засвідчує історичний факт неспроможності нової влади подолати феномен девіантності. У 2002 р. була захищена дисертація на тему соціальних аномалій у повсякденному житті населення Сибіру 20-х рр., автор якої показав соціально-економічні та політичні умови їх виникнення²⁸. У 2006 р. він разом з В.І.Ісаєвим опублікував монографію, яка фактично повторювала текст дисертації²⁹, але тема соціальних аномалій стала історіографічним фактом. Автори зазначили, що будівництво соціалізму, яке більшовики вважали автоматичним усуненням девіантної поведінки в суспільстві великих груп людей, виявилось “ідеалізованим підходом до серйозних соціальних хвороб суспільства”³⁰. Дослідивши історіографію проблеми, історики дійшли висновку про те, що ця проблема лише починає досліджуватися суспільствознавцями.

Традиційними підходами вирізняються дисертації М.Ф.Сморгунова, М.В.Балахніної, І.А.Рябцевої про соціально-побутове становище жінки-робітниці, про подолання дитячої безпритульності, демографічні і соціальні питання жіноцтва у 20-30-х рр.³¹ Проблема ліквідації масової дитячої безпритульності присвячена дисертація Г.Д.Реутової, яка показала соціальні джерела походження цього явища, повсякденне життя безпритульних³².

Оригінальним напрямком в історіографії проблем повсякденного буття соціально-вікових груп суспільства є дослідження умов життя молоді. Необхідно зазначити, що ця тематика активно досліджується російськими істориками. Вплив політичних, державних, громадських організацій на соціальне становище молоді показано в дисертації В.І.Бруля, соціальної політики на молодь в роботі Р.А.Семка, а проблеми працевлаштування молодого покоління досліджував Е.С.Маруцький³³. Життєдіяльність молодих людей у роки непу стала предметом дисертаційної роботи О.Ю.Рожкова³⁴. Він також досліджував побут радянського студента у 20-х рр.³⁵ Взаємини влади і молоді показав А.А.Слезін, аналізуючи особливості соціально-політичної адаптації молоді в умовах непу та формування монопратійної політичної системи³⁶. Про діяльність побутових комун робітничої молоді писали Д.Ю.Гнатовська та М.Р.Зезіна³⁷, а про матеріальні умови життя

робфаківців І.О.Сергачев³⁸. Проблеми побуту студентів та молоді загалом висвітлювалися в роботах, які стосувалися непу, але в контексті соціальної політики держави, а не теорії чи історії повсякденності.

Матеріально-побутові умови життя робітників та соціально-трудові конфлікти на промислових підприємствах стали предметом наукових розвідок Ю.М.Іванова³⁹, а також авторів колективної монографії⁴⁰. У 2006 р. Л.В.Борисова опублікувала ґрунтовну монографію про трудові відносини на підприємствах радянської Росії у 1918 – 1924 рр., яка підсумовувала теоретичні досягнення та фактологічні напрямки сучасної російської історіографії з цієї теми⁴¹. Перший розділ книги розкриває особливості запровадження форм примусової праці у вигляді трудповинності, другий висвітлює соціальний вибух робітників Москви у 1921 р., керований профспілками, третій присвячено характеру трудових відносин в умовах непу, джерелам доходу, побуту та матеріальним стимулам роботи, четвертий стосується виключно трудових конфліктів у 1922 – 1924 рр., а п'ятий показує ставлення російських робітників до судового процесу над есерами. Дослідниця, критично оцінюючи радянську історіографію, віддає перевагу сучасним методам вивчення соціальної історії. Тема індустріалізації та історії робітничого класу, яка була пріоритетною в радянській історіографії, втратила властиву наукову привабливість та зацікавленість у 90-х рр. ХХ ст. На цю обставину звернув увагу А.К.Соколов, аналізуючи перспективи "робітничої історії" в Росії⁴². Її висвітлення трималося на дослідженнях профспілкового руху, але він також є вичерпаним науковим напрямком. Теорія та історія повсякденності, якщо їх застосувати до традиційно привабливої теми робітництва, може реанімувати великий історіографічний пласт, а колосальна джерельна база сприятиме конструктивним результатам наукових досліджень. Повсякденне життя московських робітників на початку непу, яке вивчає В.С.Тяжельнікова⁴³, розкриває нову перспективу історіографії робітничого класу.

На межі теоретичного виснаження перебуває традиційне висвітлення непівської проблематики, яка досліджується за усталеною методологічною фабулою, характерною для радянської історіографії: домінування соціально-економічної та політичної тематики над ментально-духовними та культурно-освітніми пріоритетами розвитку непівського суспільства. Російська історіографія непу, представлена розвідками І.Б.Орлова, Г.С.Алексєєвої, М.М.Горінова, Г.О.Кулагіна, А.В.Скрипникова, які виходили у 90-х рр.⁴⁴, не виокремлює перспективність історії повсякдення, яке не досліджується істориками саме в контексті непу. У 2006 р. вийшла монографія Ю.П.Шарапова про "непівську відлигу" 1921 – 1928 рр. в Росії⁴⁵, але автор фактично

обмежився традиційним висвітленням питань ідеології, культури та партійної номенклатури. Політичні та економічні аспекти непу висвітлюються традиційно, хоча і під впливом теорії тоталітаризму, але без методологічної новизни. Соціокультурні аспекти, судячи зі збірника статей, опублікованого у 2006 р.⁴⁶, представлені матеріалами відомих учених – В.Б.Жиромської про демографічну політику, Н.А.Араловец про міську сім'ю, О.М.Вербицької про селянську сім'ю, А.К.Соколова про трудові відносини, Л.В.Борисової про соціально-трудова конфлікти⁴⁷. Вони не вирізняються теоретико-методологічною новизною. Стаття І.А.Гатаулліної про “непівську повсякденність” виявилася єдиною⁴⁸, яка побудована на модерній концептуальній базі. Фактично залишаються поза увагою проблеми повсякденного життя непманів, а також інших соціально-професійних груп населення. Існує колосальна історіографія проблем соціально-економічного розвитку селянських господарств, але вони висвітлюються традиційно. Винятком є дисертація Ж.О.Абрегової про повсякденне життя сільського населення Кубані.⁴⁹ Історія колективізації та політики розкуркулення у 30-х рр. налічує десятки дисертаційних досліджень, монографій, збірників документів, які варті окремого історіографічного з'ясування, але історики перебувають на традиційних теоретичних засадах висвітлення складних подій сталінської модернізації, засуджуючи лише її трагічні наслідки. Повсякденна історія життєдіяльності колгоспного та одноосібного селянства 30-х рр. чекає дослідників. Краще висвітлюється праця і побут спецпереселенців, тобто розкуркулених та депортованих селян⁵⁰.

Новим напрямком історичних досліджень є з'ясування повсякденного життя іноземців, які працювали на промислових підприємствах Росії. Авторитетним дослідником цієї проблеми є С.В.Журавльов, котрий написав декілька монографій та упорядкував збірники документів, а також захистив докторську дисертацію⁵¹.

Таким чином, проаналізувавши сучасну російську історіографію з питань повсякденного життя радянського суспільства 20–30-х рр., слід визнати теоретично-методологічну новизу проблемно-тематичного напрямку соціальної історії. Її вивчення розпочалося наприкінці 80-х рр., але самостійного історіографічного оформлення вона набула з середини 90-х рр. Можна говорити про початок самобутнього розвитку мікроісторії соціальних груп, які досліджуються нерівномірно. Фактично залишається малодослідженою історія повсякденності селянства, незважаючи на велику кількість праць з проблем аграрних відносин. Обмаль праць з історії повсякденності робітників промислових підприємств можна пояснити консервативністю усталеної за роки радянської історіографії методології соціально-класового аналізу, а також відносного “забуття”

теми індустріалізації. Теорія повсякденності дозволяє розширити пізнавальні можливості історичних досліджень. Її представники не уособлюють "ревізійну групу" в історіографії, проте формують її новий напрям. "Ревізії" підлягають методологічні принципи радянської історіографії, з її соціально-класовою домінантою і теоретичною одноставністю. Теорія повсякденності є виразником системного аналізу на мікрорівні соціального буття різних груп суспільства, а не універсальною методологічною базою історичних досліджень. Її новизна відносна, позаяк питання побуту та соціальних аномалій досліджувалися у далеких 20-х рр., але без відповідної теоретичної бази. Історики не з'ясували єдиної дефініції, однак найпоширенішими є терміни "історія повсякденності" та "повсякденне життя".

Ключове значення має термін "структура повсякденності", тобто її складові частини. Історіографічний аналіз свідчить про певну тематичну одноманітність, яка обмежується висвітленням соціальних аномалій у побуті міського та сільського населення. Ця складова досліджується набагато ширше, ніж решта історико-теоретичних проблем. На початковому рівні перебуває історіографія повсякденного життя села, робітників промислових підприємств, непманів, інтелігенції. Недостатньо вичерпно простежується соціально-професійний та демографічно-віковий аспект в історії повсякдення радянського суспільства. Теорія повсякденності створює можливості для ретроспективного відтворення історії життєдіяльності окремого заводу та колгоспу, кооперативного товариства і приватно-кустарного підприємства, тобто значно розширює діапазон науково-історичного пізнання соціальних відносин, сприяє кращому і ширшому розумінню мікроісторії.

¹ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986.

² Жулева М.С. История повседневности жителей г.Кургана в 1929 – 1941 гг.: Автореф. дис... к.и.н. – Курган, 2004. – С.4.

³ Касьяненко В.И. Советский образ жизни. История и современность. – М., 1985.

⁴ Жулева М.С. Знач. пр. – С.4.

⁵ Там само. – С.5.

⁶ Там само.

⁷ Абрегова Ж.О. Повседневная жизнь сельского населения Кубани (конец XIX – первая треть XX вв.): Автореф. дис... к.и.н. – Майкоп, 2004. – 25с.

⁸ Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации. – М., 1996. – С.12.

⁹ Там само. – С.39.

¹⁰ Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Труды Института российской истории РАН 1999 – 2000. – Вып.3. – М., 2002. – С.290-322.

¹¹ Пьянство и преступность: история и проблемы. – К., 1989; Бордюгов Г.А. Социальный паразитизм или социальные аномалии? (Из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, взрослой беспризорностью в 20-30-е годы) // История СССР. – 1989. – №6. – С.56-64; Меликьян А.С. Проституция в 1920-е годы // Социологические исследования. – 1989. – №3. – С.45-54.

¹² Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля. – М., 1992; Козлова Н.Н. Повседневность и социальное изменение: Автореф. дис... д.ф.н. – СПб, 1992; Вальденфель С.Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социологос. – М., 1990. – С.40-43.

¹³ Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города в 1920-1930-х годах // Вопросы истории. – 1994. – №2. – С.34-45.

¹⁴ Российская повседневность 1921 – 1941 гг.: новые подходы. Доклады, сделанные на международ. междисциплинарной конф., 16-19 августа 1994 г. – СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1995. – 156с.

¹⁵ Еремин Б.А. Проблемы рынка труда // Там само. – С.124 -128.

¹⁶ Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации. – М.: ИСП РАН, 1996. – 144с.

¹⁷ Общественные организации России в 1920-е годы. – М.: ИРИ РАН, 2001. – 215с.

¹⁸ Лебина Н.Б. Повседневность 1920-1930-х годов: «Борьба с пережитками прошлого» // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2-х кн. Том 1. – М., 1997. – С.23-46.

¹⁹ Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920 – 1930 годы. – СПб.: журнал «Нева» – Изд.-торг. дом «Летний Сад», 1999. – 320с.

²⁰ Там само. – С.20.

²¹ Там само. – С.21.

²² Лебина Н.Б., Шкаровский М.В. Деталь ночного пейзажа // Родина. – 1994. – №1. – С.6-18; Лебина Н.Б., Шкаровский М.В. Проституция в Петербурге. 40-е гг. XIX – 40-е XX гг. – М., 1994.

²³ Панин С.Е. Повседневная жизнь советских городов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е гг. (на материалах Пензенской губернии): Автореф. дис... к.и.н. – Пенза, 2002. – 19с.

²⁴ Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху 1920 – 1930-е годы. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 573с.; Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1930-1940-е годы. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 463с.

²⁵ Араловец Н.А. Городская семья в России 1897 – 1926 гг. Историко-демографический аспект. – М.: ИРИ РАН, 2003. – 232с.

²⁶ Там само. – С.180.

²⁷ Голосенко И.А. Социология проституции в Советской России 20-х – начало 30-х годов // Социология и социальная антропология. – СПб, 1997; Лебина Н.Б.

«Ленька Пантелеев – сыщиков гроза...» Преступность в советском обществе 1920 – 1930-х годов // Родина. – 1995. – №1. – С.23-36; Никулин В.В. Социальный механизм экономической преступности в период НЭПа // История отечества на рубеже веков: опыт, проблемы, пути решения. В 3-х частях. Ч.2. – Оренбург, 2001. – С.47-56; Царевская Т.В. Преступление и наказание: парадоксы 1920-х годов // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль // Родина. – 2001. – №10. – С.34-46.

²⁸ Валиев Г.Х. Социальные аномалии в повседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920-х гг.: Автореф. дис... к.и.н. – Новосибирск, 2002. – 28с.

²⁹ Валиев Г.Х., Исаев В.И. Социальные аномалии в Сибири: историко-криминологический анализ (1920-е гг.). – Новосибирск: Изд-во СГУПС, 2006. – 150с.

³⁰ Там само. – С.6.

³¹ Сморгунова М.Ф. Предупреждение беспризорности среди детей и подростков в России (20-90 – е гг. XX в.): Автореф. дис... к.пед.н. – Владимир, 1998. – 22с.; Балахнина М.В. Социально-бытовое положение женщин-работниц Западной Сибири (1921-1929 гг.): Автореф. дис... к.и.н. – Новосибирск, 1997. – 21с.; Рябцева И.А. Женщины Западной Сибири в 1920 – 1930х гг.: демографические и социальные проблемы: Автореф. дис... к.и.н. – Новосибирск, 1996. – 23с.

³² Реутова А.Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921 – 1935 годах (На материалах Верхневолжья): Автореф. дис... к.и.н. – Иваново, 2004. – 25 с.

³³ Бруль В.И. Влияние политических, государственных и общественных организаций на решение социальных проблем молодежи Западной Сибири: Автореф. дис... к.и.н. – Барнаул, 1992. – 24с.; Семка Р.А. Социальная политика в России в отношении молодежи в 20-е годы: опыт, уроки: Автореф. дис... к.и.н. – М., 1995. – 22с.; Маруцкий Э.С. Проблемы трудоустройства и формирования молодого пополнения рабочих кадров в 20-е годы: тенденции и противоречия (на материалах государственных, партийных, общественных организаций России): Автореф. дис... д.и.н. – Саратов, 1996. – 43с.

³⁴ Рожков А.Ю. Молодое поколение в условиях новой экономической политики: облик, проблемы, противоречия 1921 – 1929 гг. (На материалах Кубани и Черноморья): Автореф. дис... к.и.н. – Краснодар, 1992. – 25с.

³⁵ Рожков А. Быт советского студента 1920-х годов // История российского быта. – 1999. – С.188-185.

³⁶ Слезин А.А. Молодежь и власть. Из истории молодежного движения в Центральном Черноземье 1921 – 1929 гг. – Тамбов: Изд-во Тамб.ГТУ, 2002. – 220с.

³⁷ Гнатовская Д.Ю., Зезина М.Р. Бытовые коммуны рабочей молодежи во второй половине 1920-х – начале 1930- х годов // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 1998. – №6. – С.42-58.

³⁸ Сергачев И.А. Материальное положение рабфаковцев ЦЧО в годы нэпа // Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук. – Вып.6. – Воронеж, 1996. – С.37-39.

- ³⁹ Иванов Ю.М. Положение рабочих России в 20-х – начале 30-х годов // Вопросы истории. – 1998. – №5. – С.28-42
- ⁴⁰ Трудовые конфликты в Советской России. 1918 – 1929 гг. – М., 1998.
- ⁴¹ Борисова Л.В. Трудовые отношения в советской России (1918 – 1924 гг.). – М.: Собрание, 2006. – 288с.
- ⁴² Соколов А.К. Драма советского рабочего класса и перспективы рабочей истории в современной России // Социальная история. Ежегодник. 2004. – М., 2004. – С.5-23.
- ⁴³ Тяжелникова В.С. Повседневная жизнь московских рабочих в начале 1920-х годов // Россия в XX веке: люди, идеи, власть / Отв. ред. А.К.Соколов, В.М.Козьменко. – М., 2002. – С.194-219.
- ⁴⁴ Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы // Отечественная историография. – 1999. – №1 – С.102-116; Алексеева Г.С. Новейшая отечественная историография о причинах окончания нэпа (вторая половина 80-х – начало 90-х гг.) // Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, историография. – Брянск, 1993. – С.33-35; Горинов М.М. Советская история 1920 – 1930-х годов: От мифов к реальности // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996. – С.239-277; Кулагин Г.А. О некоторых проблемах нэпа в новейшей отечественной историографии. – Воронеж. – С.43-65; Скрыпников А.В. НЭП: историография проблемы // Актуальные проблемы отечественной историографии. – СПб, 1997. – С.35-37.
- ⁴⁵ Шарапов Ю.П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921 – 1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка. – М.: ИРИ РАН, 20006. – 368с.
- ⁴⁶ Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544с.
- ⁴⁷ Там само. – С.389-448.
- ⁴⁸ Гатауллина И.А. Нэповская повседневность Поволжья: социально-психологический анализ массовой маргинальности» в контексте модернизационной перспективы // Там само. – С.481-502.
- ⁴⁹ Абрегова Ж.О. Знач. праця.
- ⁵⁰ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930 – 1960. – М.: Наука, 2005. – 306с.
- ⁵¹ Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история»: Иностранцы московского Электрозавода в советском обществе в 1920 – 1930-х гг. Монография. – М., 2000; Общество и власть: 1930-е гг. Повествование в документах. – М., 1998.; Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918 – 1932 гг. – М., 1997; Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг.: источники и методы социально-исторического исследования: Автореф. дис... д.и.н. – М., 2000. – 39с.